

◆ Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları - 97

■ **Azərbaycanın dövlət institutları sırasında özünəməxsus yeri və rolu olan təhlükəsizlik orqanlarımızın tarixini şərti olaraq üç dövrə - cümhuriyyət, sovet və müstəqillik illərinə bölmək olar. Bu dövrlərin içərisində ilk təhlükəsizlik orqanının təşəkkülü, formalaşması və fəaliyyəti tarixi təhlil və tədqiqat baxımından daha az öyrənilməsinə baxmayaraq, milli yaddaşın ən mühüm tərkib hissələrindəndir.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək üçün xüsusi xidmət orqanının yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Belə ki, o vaxtlar Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş denikinçilərin, bolşeviklərin, ermənilərin və sair qüvvələrin təxribat-pozuculuq fəaliyyətləri təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasının zəruriliyini qaçılmaz olduğunu göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşılaşdığı ciddi maliyyə imkansızlığı, kadr potensialının çatışmazlığı, daxili siyasi yekdilliyin olmaması, hər tərəfdən göstərilən hərbi təzyiqlər və sair bu kimi çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Müdafiə Nazirliyinin nəzdində xüsusi xidmət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən bir bölmə yaratdı.

Ordunun təlim-tərbiyəsini, döyüş hazırlığını, təsərrüfat və təminat qaygılarını daha da gücləndirmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 26-da Ərkani-Hərb (Baş Qərargah) təsis edildi. Daxili və xarici təxribatçılarla mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 28-də Səməd bəy Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin birgə imzaladıkları 157 sayılı əmrə göstərilirdi ki, mart ayının 26-da Hərbi Nazirlikdə Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılıb. Həmin idarənin strukturuna daxil olan şöbələrə biri General-kvartir-meyster adlanırdı. Bu şöbəyə daxil idi: əməliyyat-səfərbərlik, nizami-hesabat, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölmələri və rəhbərlik xidməti.

“Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat”ın Hərbi Nazirlikdə yalnız bir bölmə olaraq fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin olduqca

ca azlığı təşkil etməsi, ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi, əks-kəşfiyyat işini də genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə nəinki imkan vermirdi, hətta mane olurdu. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il aprel ayının 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində qeyd edirdi ki, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın əsas vəzifəsi “düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir”. Səməd bəy Mehmandarovun məruzəsindən və bölmənin adından da aydın olur ki, bu qurum öz üzərinə həm kəşfiyyat, həm də əks-kəşfiyyatın funksiyasını götürmüş və hər iki işi paralel aparmışdır.

Azərbaycana təhdidlərin artdığı, müstəqilliyin təhlükə altında olduğu bir vaxtda kiçik bir qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi, ümumən dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi. Azərbaycanı işğal və ya özünə tabe etdirmək istəyən qüvvələrin, xüsusilə, general-mayor Anton Denikinın rəhbərlik etdiyi keçmiş çar ordusunun qalıqlarından formalaşmış silahlı birləşmələrin 1919-cu ilin aprel ayında Dağıstana və Gürcüstana hücumu Zaqafqaziya, eyni zamanda, Azərbaycan üçün ciddi təhlükə idi. Denikinçi zabitlər çar Rusiyasının mundirində Bakının küçələrini dolaşır, Denikinın xeyrinə təbliğat aparır, aqquvdiyaçıları müdafiə edən könüllü ordunun sıralarını genişləndirir, təxribat törətmək və hərbi sirləri öyrənmək məqsədi ilə yenicə yaradılmaqda olan Azərbaycan Ordusunun tərkibinə daxil olurdular. Azərbaycanda belə şəxslərdən ibarət geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdı. Bu isə gərginliyi daha da artırır.

Əks-kəşfiyyat bölməsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də hakimiyyətə can atan bolşevizmlə mübarizə idi. Rusiyada bolşevik hökumətinin getdikcə güclənməsi onların Bakıda, Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində dövlət əleyhinə fəallığını artırmışdı. Əks-kəşfiyyat bölməsinin vətənpərvər əməkdaşları Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə nüfuz etməyə çalışan bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirənlər də, həm kadr çatışmazlığı, həm də maddi-texniki təchizatın zəif olması bu işin

olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yeni strukturlar yaratmaq və sair hüquqlara malik olan bir struktur idi.

Azərbaycan parlamenti 1919-cu il iyun ayının 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında xüsusi xidmət orqanı olan - Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

Vaxtilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi işləmiş, lakin sonradan Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olan Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1967) İstanbulda 1964-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycanın istiqlal

aliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayan, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri arasında milli və digər zəmində münaqişələr yaradanların, hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçıların, hər növ odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin anbar və gizli saxlanma yerlərinin aşkar olunması, şübhəli şəxslərin ilkin həbs edilməsi və sair.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının kadr tərkibi müxtəlif partiya və millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. Yeri gəl-

sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi parlamentin üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı (1880-1920), onun müavini isə “Hümmət” Partiyasının üzvü Mirfəttah Musəvi təyin edilmişdilər. Lakin Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı parlamentin üzvü olaraq, aqrar komissiyasında fəaliyyət göstərirdi. Avqustun 20-də öz ərizəsinə əsasən tutduğu vəzifədən azad edilmişdi. Həmin tarixdən isə onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin olunmuşdu.

Denikinçilərin 1919-cu ilin payızında həm şimaldan, həm də Xəzər dənizindən ehtimal

Təhlükəsizlik işçisi yüksək mədəniyyətli, keyfiyyətli işçi olmalıdır. Elə bir işçi ki, şairlə də, bəstəkarla da, yazıçı ilə də, alimlə də, adi vətəndaşla da danışa bilsin. Əgər belə olmasa, o, ağı qaradan, pisi yaxşıdan, cinayəti səhvədən, səhvi cinayətdən ayıra bilməz.

Heydər ƏLİYEV
Ümummillə lider

murlarının hüquq və vəzifələri barədə Əsasnamə”də tapmışdır.

Erməni radikal siyasi təşkilatları, silahlı dəstələri və terrorçu daşnak qrupları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstə-

Göründüyü kimi, Azərbaycan milli dövlətçiliyinə qarşı ermənilərdən başqa, daha bir qorxulu qüvvə bolşeviklər idi. 1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Nəsim bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatlarının qarşısını almaq məqsədi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında bütün mətbəələrdən iltizam alınması barədə göstəriş verərək bildirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır.

1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, özünün 23 aylıq ömrünə son verdi. Bununla da müsəlman Şərqişdə ilk demokratik respublika qurmağa nail olan hökumətin digər dövlət strukturları ilə yanaşı, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin güc strukturlarını və burada fəaliyyət göstərən əməkdaşların böyük əksəriyyəti isə sovet totalitar rejimi öz repressiya məngənəsində məhv etdi.

Zaman baxımından qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparan ilk təhlükəsizlik orqanlarımızın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən ümummillə lider Heydər Əliyev bildirmişdir: “Xalq Cümhuriyyəti zamanı Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları gənc, müstəqil dövlətimizə, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir”.

(ardı var)

Cəlal QASIMOV,
DTX-nin Heydər Əliyev
adına Akademiyasının
professoru, filologiya elmləri
doktoru

Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları: tarix və müasirlik

öhdəsindən yetəncə gəlməyə imkan vermirdi. Bu barədə Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir. Bolşevizmlə mübarizə ümumxalq işi olduğundan bir hərbi idarə onun öhdəsindən layiqincə gələ bilməz”.

Göründüyü kimi, ölkədə ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin gərgin olduğu, xarici təhdid və təzyiqlərin gücləndiyi, Denikin ordusunun, ingilislərin, eyni zamanda, erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycana və Gürcüstana hücumu Zaqafqaziya, eyni zamanda, Azərbaycan üçün ciddi təhlükə idi. Ona görə də tərkibinə Nazirlər Şurasının sədri, hərbi, xarici işlər, yollar və ədliyyə nazirləri daxil olmaqla, 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Dövlət Müdafiə Komitəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik olan bir orqan idi. Bu komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və mühərribə vəziyyəti elan etmək, xüsusi könüllü dəstələr yaratmaq, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin

mücadiləsinin xatirələri” kitabında belə bir təşkilatın yaradılmasının səbəblərini bu cür izah edirdi: “Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılmasına səbəb cümhuriyyətimizin ilk illərində çar generalı Denikinın mütəmadi olaraq bizi təhdid etməsi, tez-tez hüquqlarımızı zorlaması və müxtəlif hadisələr törətməsi olmuşdur. Ona görə də hökumətimiz Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının layihəsini hazırlayıb parlamentə təqdim etdi. Layihə məclisdə böyük səs çoxluğu ilə qəbul olundu”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının Əsasnaməsinə uyğun olaraq, bu qurum tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı kəşfiyyat-pozuculuq və terror-təxribat aksiyaları keçirmək cəhdlərində, dövlət əhəmiyyətli obyektlərə, eləcə də hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət göstərməkdə, casusluqda və s. şübhəli bilinən şəxslərin həbsi zamanı yerli polis və əlaqədar orqanların nümayəndələri də dəvət olunurdu. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən bunlardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsilə dövlət əleyhinə təşviqat aparan şəxslərin, hökumətin fə-

mişkən qeyd edək ki, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına xidmətə qəbul zamanı namizədlər xüsusi yoxlamadan keçmədən (çox vaxt hər hansı bir şəxsin təqdimatı və ya zəmanəti kifayət edirdi) işə götürülürdü. Məsələn, işə qəbul edilməsi ilə əlaqədar Mirzəbaba Sadıqov adlı şəxs tərəfindən yazılmış xahişnamənin üzərində Nağı bəy Şeyxzamanlı belə bir dərəkənər qoymuşdur: “1919-cu il sentyabrın 10-dan işə götürüldün”. Maraqlıdır ki, həmin dərəkəndə konkret olaraq gün göstərilir və elə həmin gün də namizədi işə götürüldülər. Əmrə oxuyuruq: “Mirzəbaba Sadıqov 10 sentyabr 1919-cu ildə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının agentinə təyin edilsin”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməliyyat həyəti ştata uyğun olaraq, agent və baş agent vəzifələrindən ibarət idi. Fəaliyyət göstərdiyi 1919-cu il iyunun 11-dən 1920-ci il martın 6-dək olan dövrdə bu təşkilatda yüzdən çox əməkdaş çalışmışdı. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini müdafiə edən bu təşkilatda 6-7 millətin nümayəndəsi işləyirdi. Maraqlıdır ki, bunlar arasında erməni millətinin nümayəndələri yox idi.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin

olunan hücumunun qarşısını almaq, Bakının müdafiəsini təşkil etmək üçün Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 13-də keçirdiyi iclasda böyük əhəmiyyətə malik olan hərbi struktur - Bakı İstehkamat hissəsi (Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu) yaradıldı. Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsinə general-mayor Murad Girey Tlexas təyin edildi. 1919-cu il oktyabrın 26-da Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna tabe edildi. Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu və onun struktur bölmələri yalnız denikinçilərə deyil, eyni zamanda, daşnak-bolşevik təcavüzünə qarşı da mübarizə aparırdı. General-mayor M.Texas 1920-ci il fevralın 28-də yazırdı ki, siyasi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, dövlət və ictimaiyyət üçün təhlükə yaradan bolşeviklərin səhərdən çıxarılması məqsədi ilə qətiyyətli tədbirlər görülür.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə etmiş və bu, özünün hüquqi əsasını “Azərbaycan Respublikasının əks-kəşfiyyat xidmətinin mə-